

Góra: Bohusław, Ukraina; Kiszyniów, Mołdawia. Dół: Szombathely, Węgry; Praga, Czechy

Co powinieneś wiedzieć o cmentarzach żydowskich w swoim kraju?

Krótką historia Żydów w Polsce

Historia Żydów w Polsce obejmuje blisko 1000 lat. Jej początki sięgają wczesnego średniowiecza, gdy pierwsi żydowscy kupcy przybyli na te tereny ze wschodu (prawdopodobnie z Krymu) i z zachodu (obszar Niemiec).

Niezwykle istotnym wydarzeniem w historii polskich Żydów było nadanie im praw w postaci przywileju wydanego przez księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego w 1264 roku. Przywilej gwarantował ludności żydowskiej bezpieczeństwo i wolność religijną. Dzięki szczególnej ochronie ze strony władcy, społeczności żydowskie w Polsce mogły się rozwijać. Za głównego protektora ludności żydowskiej uważa się króla Kazimierza Wielkiego. Za jego czasów do Polski przybywali uchodźcy z innych krajów Europy. Polskę zaczęto postrzegać jako „Paradisus Judaeorum” – „raj dla Żydów”. Hebrajska nazwa Polski – Polin – oznacza „tu odpoczniecie”.

Na początku XVI wieku, Żydzi zamieszkiwali około 100 miast i miasteczek na ziemiach polskich. W mniej więcej połowie z nich funkcjonowały gminy żydowskie (kahaty). Wieki XVI i połowa XVII stulecia określane są w historiografii mianem „Złotego Wieku” – w tym okresie społeczności żydowskie rozkwiły. Żydzi posiadali szeroką autonomię i własny samorząd, tzw. Sejm Czterech Ziem, który był ewenementem w skali światowej. Rozwijała się edukacja religijna, a najważniejsze w Europie drukarnie wydające żydowskie książki znajdowały się w Krakowie i Lublinie. Powstanie Chmielnickiego w 1648 roku, w czasie którego na terenach Rzeczypospolitej doszło do serii krwawych antyżydowskich pogromów dokonywanych przez kozaków, miało tragiczne konsekwencje. Na obszarach Ukrainy kozackie oddziały mordowały ludność żydowską, m.in. ze względu na jej rolę w życiu ekonomicznym. Liczbę ofiar trudno dziś określić, prawdopodobnie było to ok. 20,000, ale niektóre źródła podają 100,000. Do XX wieku wydarzenia te uważano za największą katastrofę, jaka dotknęła polskich Żydów.

Na początku XVIII wieku około 80 procent europejskich Żydów zamieszkiwało ziemie polskie. W 1765 roku w 1200 miejscowościach mieszkało blisko 750,000 Żydów, dziesięć razy więcej niż w poprzednim stuleciu. Jednak stosunki pomiędzy kościołem katolickim a społecznością żydowską rzucały cień na ten rozkwit życia żydowskiego. Wciąż powracały oskarżenia o mord rytualny i profanację hostii. Antyżydowskie mity i uprzedzenia silnie zakorzeniły się w polskim społeczeństwie i przetrwały nawet po II wojnie światowej. W XVIII wieku tradycyjne żydowskie struktury religijne na ziemiach polskich uległy zachwianiu, gdy rzesze Żydów poszukiwały nowych dróg. Narodził się nowy nurt w judaizmie – chasydyzm. Wywodził się on z ówczesnych wschodnich ziem polskich, obecnie znajdujących się w granicach Ukrainy.

W 1795 roku państwo polskie przestało istnieć – zniknęło z map Europy na 123 lata. Ponieważ kraj został podzielony pomiędzy Austrię, Prusy i Rosję, polscy Żydzi stali się poddaniymi trzech różnych władców a ich status i sytuacja prawna zależała od zaboru, w którym się znaleźli. XIX wiek przyniósł rewolucję społeczną i kulturalną. Postępowy nurt judaizmu wywodzący się z Berlina i Wrocławia zdobył zwolenników wśród wielkomiejskich społeczności żydowskich na ziemiach polskich. Narodziny nacjonalizmów, wzrost świadomości narodowej i etnicznej w całej Europie także nie pozostały bez wpływu na ludność żydowską. Wśród Żydów także rosła świadomość przynależności etnicznej i narodowej. W życiu politycznym Żydów coraz istotniejszą rolę odgrywał syjonizm oraz socjalizm. Tymczasem część społeczności żydowskich wybierała drogę asymilacji, świeckiej edukacji, przyjmowania języka i kultury otoczenia. Identyfikacja z polską kulturą i językiem wiązała się często z poparciem dla polskich aspiracji narodowych i walki o niepodległość. Większość Żydów pozostała jednak przy żydowskiej tradycji, liczną i silną grupę stanowili chasydzi. W XIX wieku rozpoczyna się także masowa emigracja do Ameryki, a także pierwsze alije – migracje do Palestyny. W ciągu tego stulecia społeczności żydowskie stały się bardziej różnorodne – zniknęły religijny, kulturowy i językowy monolit.

Polska odzyskała niepodległość wraz z zakończeniem I wojny światowej, w 1918 roku. Moment ten świętowano także w synagogach. Uczucia patriotyczne części społeczności żydowskiej były widoczne. Jednak okres bezpośrednio po I wojnie światowej to także seria antyżydowskich rozruchów i pogromów w dziesiątkach miejscowości. W okresie międzywojennym miał miejsce kolejny „Złoty Wiek” jeśli chodzi o rozwój kultury żydowskiej w Polsce. Działyły żydowskie teatry, powstawały filmy w języku jidysz, wydawano gazety w jidysz i po hebrajsku. Żydowskie pisarze, poeci, malarze, muzycy wnieśli ogromny wkład w rozwój polskiej kultury. Wyłonił się szereg żydowskich partii politycznych reprezentujących różne tendencje. Rosło znaczenie ruchu syjonistycznego. W przededniu II wojny światowej w Polsce żyło ponad 3 miliony Żydów, stanowiących 10 procent ogółu społeczeństwa. Była to najliczniejsza społeczność żydowska Europy.

Tuż po zakończeniu II wojny światowej w całej Polsce doszło do antysemitycznych zjawisk, w tym do pogromów, między innymi w Krakowie (1945) i w Kielcach (1946). W latach powojennych Żydzi masowo emigrowali z Polski – niewyobrażalna tragedia Holokaustu, wciąż obecny antysemityzm, ogólna sytuacja polityczna i ekonomiczna sprawiły, że większość zdecydowała się na opuszczenie kraju. Wyjeżdżali do USA, Izraela, krajów Europy Zachodniej, Szwecji. Szacuje się, że w latach 50. XX wieku w Polsce żyło około 50,000 Żydów. Liczba ta spadła po dramatycznych wydarzeniach Marca 1968 roku. Antysemityczna nagonka rozpętana przez ówczesne władze (a zgodna z polityką Moskwy po zwycięskiej dla Izraela wojnie sześciodniowej) doprowadziła do kolejnej fali emigracji Żydów – od 13,000 do 20,000 osób zostało zmuszonych do opuszczenia kraju, co doprowadziło do niemal całkowitej zapaści gmin żydowskich.

Przemiany w Polsce po 1989 roku umożliwiły stopniowe odrodzenie życia żydowskiego. Fundusze pomocowe z międzynarodowych żydowskich organizacji i działalność rabinów znacząco zmieniły sytuację. Zaczęła się znów rozwijać żydowska edukacja, życie religijne i kulturalne. Młode pokolenia zaczęły odkrywać swoje żydowskie korzenie i powracać do judaizmu. Obecnie w Polsce funkcjonuje szereg oficjalnie uznanych

organizacji żydowskich – religijnych, kulturalnych i społecznych. Podobnie jak przed wojną społeczność żydowska jest zróżnicowana – reprezentowane są różne nurty judaizmu – ortodoksyjny i reformowany. Jednak antysemityzm wciąż jest obecny i jego przejawy – choć stosunkowo nieliczne – są widoczne. Nie wiążą się jednak zwykle z aktami fizycznej przemocy, jest to raczej przemoc werbalna i symboliczna.

Bibliografia:

- August Grabski, Andrzej Rykała, Witold Sienkiewicz, Jacek Wijaczka, Marcin Wodziński, Hanna Zaremska, Andrzej Żbikowski, Jolanta Żyndul, *Atlas historii Żydów polskich*, Demart 2009.
- Piotr Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich*, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.
- Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1655*, domena publiczna

Krótką historia Holokaustu w Polsce

Polscy Żydzi włączyli się w obronę swojego kraju przed nazistowskimi Niemcami we wrześniu 1939 roku. W kampanii wrześniowej wzięło udział ok. 1 mln obywateli polskich, w tym blisko 100 tys. Żydów (10 procent). Wojska polskie poniosły ogromne straty w walkach, a do niewoli trafiło blisko 500 tys. polskich żołnierzy, w tym 50 tys. Żydów. Część żydowskich żołnierzy została później zwolniona, ale po powrocie do domu zostali wysłani wraz z rodzinami do gett, a następnie deportowani do obozów zagłady.

Niemcy niemal natychmiast zaczęli poniżać i prześladować polskich Żydów. Żydzi na obszarze Generalnego Gubernatorstwa zostali wykluczeni z życia politycznego, społecznego i gospodarczego szeregiem zarządzeń, które pozostawiły ich niemal w całkowitej izolacji. Żydowskie sklepy i firmy musiały być oznaczone gwiazdą Dawida; Żydom zabroniono wstępu do miejsc publicznych, takich jak parki czy teatry, i mogli korzystać tylko z wyznaczonych części komunikacji zbiorowej.

26 października 1939 r. Generalne Gubernatorstwo wprowadziło dekrety pracy przymusowej dla Żydów. Początkowo zmuszano ludzi do odgruzowywania lub sprząwania ulic, później kierowano ich do pracy w fabrykach i kamieniołomach. Robotnicy przymusowi otrzymywali jako zapłatę jedynie niewielkie porcje żywności. Od 1 grudnia 1939 r. Żydzi powyżej 10 roku życia przebywający na terenie Generalnego Gubernatorstwa zostali zmuszeni do noszenia białych opasek z niebieską Gwiazdą Dawida. Wraz z izolacją i pracą przymusową Niemcy zaczęli także pozbawiać Żydów ich własności i majątku. Duże fabryki, magazyny i sklepy należące do Żydów zostały skonfiskowane niemal natychmiast, a mniejsze warsztaty i firmy należące do Żydów zostały później wywłaszczone. Należące do Żydów konta w bankach zostały zamrożone. Niemcy wydali też szereg rozporządzeń nakazujących Żydom oddanie odbiorników radiowych, futer, rowerów, biżuterii i innych kosztowności. Niestosowanie się groziło aresztowaniem, a nawet śmiercią. Splądrowano także domy żydowskie. Miało to miejsce zarówno w pierwszych dniach okupacji, jak i na większą skalę, kiedy Żydzi byli wysiedlani do gett.

Proces gettoizacji postępował stopniowo. Aby uzasadnić potrzebę odizolowania Żydów, niemiecka propaganda fałszywie twierdziła, że byli źródłem chorób zakaźnych, takich jak tyfus. W rzeczywistości chodziło o uzyskanie nad nimi pełnej kontroli, wykorzystanie ich jako darmowej siły roboczej i skonfiskowanie ich własności. Getta były zróżnicowane, od małych, przeznaczonych dla kilkuset osób, po ogromne, jak getto warszawskie. Z czasem mniejsze getta zostały zlikwidowane, a Żydów przesiedlono do gett zlokalizowanych w większych miastach. Niektóre getta istniały zaledwie kilka miesięcy, inne trwały latami, zanim zostały zlikwidowane.

Sytuacja zmieniła się po podjęciu przez nazistowskich przywódców decyzji o unicestwieniu europejskich Żydów. Elementem realizacji tzw. ostatecznego rozwiązania – planu wymordowania europejskiego żydostwa – była systematyczna likwidacja gett i masowe mordowanie ich mieszkańców. W latach 1933-1945 nazistowskie Niemcy stworzyły rozległy system obozów, w których więziono miliony ludzi z Niemiec i terytoriów okupowanych. Obozy te znajdowały się zazwyczaj w odosobnionych miejscach i pełniły szeroki zakres funkcji:

- Obozy koncentracyjne były przede wszystkim przeznaczone dla osób uznanych przez nazistowskie Niemcy za zagrożenie
- Obozy pracy przymusowej skupiały się wokół fabryk i ośrodków przemysłowych
- Obozy zagłady zbudowano przede wszystkim w celu masowego mordowania Żydów
- Obozy śmierci znajdowały się głównie w lasach, w pobliżu słabo zaludnionych obszarów, do których można było dojechać specjalnie wybudowanymi liniami kolejowymi.

Decyzję o lokalizacji obozów zagłady w okupowanej Polsce podjęto z kilku powodów:

- Polska była domem dla największej społeczności żydowskiej w Europie, a największa liczba Żydów nadal mieszkała na tym obszarze;
- centralne położenie Polski w Europie oznaczało, że koszt transportu Żydów do Polski z innych krajów – takich jak Francja, Dania, Węgry czy Grecja – byłby niższy niż gdzie indziej;
- Niemcy byli przekonani, że w Polsce łatwiej będzie ukryć ich zbrodnie: wszyscy polscy świadkowie mogliby zostać przesiedleni lub wyeliminowani, a operacja zostałaby podjęta z dala od widoku publicznego.

Część Żydów została zamordowana w masowych egzekucjach i innych akcjach w pierwszych dwóch latach okupacji, ale proces masowej zagłady rozpoczął się w 1942 roku. Początkowo polskim Żydom mówiono, że są deportowani do obozów pracy na Ukrainie. Zdarzało się, że po przybyciu do rzekomego „obozu pracy” zmuszano ich przed śmiercią do pisania kart pocztowych do rodzin z zapewnieniami o dobrych warunkach w obozie – podobne oszustwa stosowano także później, gdy deportowano do obozów śmierci Żydów z Europy Zachodniej. Wszystko po to, by nie dopuścić do oporu podczas deportacji. Jednocześnie w całej okupowanej Polsce trwały masowe rozstrzeliwania. Setki tysięcy Żydów mordowano w odosobnionych miejscach, na polach, w lasach, na cmentarzach żydowskich, często niedaleko ich domów.

W powszechnej świadomości akty oporu ograniczają się do tych jawnych, gwałtownych i mających na celu wyeliminowanie jak największej liczby wrogów: np. ataków na niemieckich żołnierzy, buntów i powstań. Łatwo więc zapomnieć, że istniały również rozmaite odcienie oporu, niekoniecznie zbrojnego, w tym tzw. biernego oporu. Pomimo dehumanizujących warunków i przytłaczających przeciwności, Żydzi angażowali się w akty czynnego i biernego oporu przez całą II wojnę światową. Akty oporu obejmowały umyślne łamanie niemieckich praw, przemyt żywności i leków oraz udział w tajnych grupach edukacyjnych lub kulturalnych. Wielu aktów zbrojnego oporu dokonywali członkowie żydowskich organizacji podziemnych. Największą z tych grup była Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB). Członkowie tych oddziałów rekrutowali się głównie z przedwojennych żydowskich organizacji młodzieżowych.

Największym starciem między Żydami a Niemcami było powstanie w getcie warszawskim w kwietniu 1943 r., kiedy kilkuset słabo uzbrojonych bojowników z ŻOB i Żydowskiego Związku Wojskowego (ŻZW, podziemna organizacja byłych żydowskich żołnierzy Wojska Polskiego) walczyło przeciwko kilku tysiącom dobrze uzbrojonych i doświadczonych żołnierzy niemieckich. Walki trwały ponad miesiąc, a Niemcy musieli sprowadzać ciężką artylerię i sprzęt pancerny, by zmiażdżyć powstańców i zlikwidować getto.

W okupowanej Polsce w czasie II wojny światowej karą za jakąkolwiek formę indywidualnej pomocy Żydom była śmierć. Zdarzało się, że ginęła cała rodzina danej osoby w ramach odpowiedzialności zbiorowej. Była to jedna z przyczyn, dlaczego większość polskiego społeczeństwa nie udzielała pomocy Żydom. Poza tym obietnice otrzymania od okupantów pieniędzy lub innej nagrody za wydanie Żydów prowadziły również do kolaboracji, w tym do szantażowania lub denuncjowania Żydów i osób, które im pomagały. Większość polskich Żydów, którzy przeżyli Holokaust, przetrwała wojnę na obszarze ZSRR. Niewielu przeżyło pod okupacją niemiecką: niektórzy zdobyli fałszywe dokumenty i zmienili tożsamość, ale ci, którzy nie wyglądali „aryjsko”, słabo mówili po polsku lub nie mogli uzyskać niezbędnych dokumentów, nie mogli się swobodnie poruszać i musieli pozostawać w ukryciu. Wielu spędziło miesiące lub nawet lata ukrywając się w maleńkich przestrzeniach, w szafach, na poddaszach, w piwnicach lub w specjalnie zamaskowanych podziemnych kryjówkach. Ludzie ukrywający się w tych miejscach rzadko mogli zaczerpnąć świeżego powietrza i nie mieli dostępu do światła. Ukrywanie się było możliwe tylko przy pomocy niezżydowskich Polaków, którzy ryzykowali własnym życiem. Po wojnie wielu z tych Polaków zostało uhonorowanych przez Yad Vashem medalami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Jednak polskie społeczeństwo było w większości obojętne na los swoich żydowskich sąsiadów lub zajęte własnym przetrwaniem. Ponadto istniały grupy Polaków, które współpracowały z nazistami w ściganiu i zabijaniu Żydów. W okupowanej Polsce nazisci nie utworzyli marionetkowego rządu i nie było kolaboracji na tym poziomie, więc współpraca z nazistami i kolaboracja była indywidualną decyzją.

Bibliografia:

- August Grabski, Andrzej Rykała, Witold Sienkiewicz, Jacek Wijaczka, Marcin Wodziński, Hanna Zaremska, Andrzej Żbikowski, Jolanta Żyndul, *Atlas historii Żydów polskich*, Demart 2009.
- Piotr Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich*, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.
- <https://encyclopedia.ushmm.org/pl> [dostęp 20.10.2022]

Informacje na temat cmentarzy żydowskich w Polsce

Według różnych szacunków do czasów współczesnych przetrwało ok. 1100-1200 cmentarzy żydowskich o bardzo zróżnicowanym stanie zachowania. Wiele takich miejsc pamięci zostało zniszczonych w czasie II wojny światowej i po niej. Nagrobki (macewy) były używane do budowania dróg i ulic, a także jako materiał do budowy różnych budowli. Dopiero w III Rzeczypospolitej w 1991 roku została uchwalona ustawa, która zapewniła nienaruszalność cmentarzy wszystkim związkom wyznaniowym. Cmentarze są jednym z materialnych przykładów dziedzictwa żydowskiego i jego bogatej historii.

Dwa największe cmentarze żydowskie w Polsce znajdują się w Łodzi i w Warszawie. Cmentarze żydowskie mają ogromną wartość historyczną i są miejscem niezwykle ważnym zarówno dla żydowskiej, jak i dla polskiej kultury.